

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Розкрито основні організаційно-правові проблеми формування кооперативного руху в аграрному секторі України. Здійснено правовий аналіз деяких нормативних документів з метою забезпечення їх адекватності поточній ситуації та стратегічним векторам розвитку сільськогосподарської кооперації як економічної системи. Обґрунтовано пропозиції щодо здійснення необхідних організаційних заходів й удосконалення правового забезпечення.

Постановка проблеми

Виникнення та розвиток ринковоорієнтованих кооперативів у нашій країні стало можливим після прийняття Верховною Радою у 1997 р. Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» [10], незначні зміни і доповнення до якого вносилися у 2001, 2004 і 2005 рр. У відповідності з цим законодавчим актом згадані кооперативи називаються обслуговуючими, хоча насправді закон до них відносить закупівельно-збутові (маркетингові), постачальницькі, сервісні, переробні, багатофункціональні та деякі інші. Їх принципова особливість полягає у тому, що вони не створюються безпосередньо для ведення сільськогосподарського виробництва, а призначені для надання послуг сільськогосподарським товаровиробникам, пов'язаних з їх основною діяльністю.

Стереотипи тоталітарного минулого вплинули на те, що в рамках даного закону була також передбачена можливість створення так званих «сільськогосподарських виробничих кооперативів». Вони являють собою певним чином модифіковані колективні сільськогосподарські підприємства і є за своєю суттю псевдокооперативами [5, с. 23]. Проте, фактом є те, що після масової появи виробничих кооперативів у результаті відомої активізації аграрної реформи в 1999 р. їх кількість постійно зменшується, а економічна роль у сільському господарстві неухильно знижується. В даному дослідженні кооперативами будуть називатися лише обслуговуючі, тобто ті, які знайшли поширення у країнах з ринковою економічною системою.

Створення правового поля для розвитку кооперації було оптимістично зустрінуте вітчизняними аграріями, особливо фермерами. У частині обслуговуючих кооперативів зміст закону, з певними зауваженнями, також був схвалений численними експертами із Західної Європи, США та Канади. Активно почали проводитися паралелі в розвитку кооперації у сільському господарстві західних країн та України. Згадали про історичний досвід українських

кооперативів, що існували до насильницької колективізації. Активізувалися міжнародні проекти технічної допомоги українським кооператорам-початківцям. Все стало певним імпульсом до широкого визнання сільськогосподарських кооперативів складовою ринкових трансформацій в аграрному секторі.

І все ж законодавча і виконавча гілки влади з усвідомленням економічної та соціальної значущості кооперації при всіх фінансових труднощах поточного історичного моменту неодноразово декларували наміри здійснити фінансову підтримку сільськогосподарських кооперативів. Проте кошти, які дотепер виділялися на розвиток обслуговуючої кооперації, у порівнянні з потребами на ці цілі в масштабах всієї країни не були суттєвими. До того, ж не існувало ефективного механізму алокації цих коштів і моніторингу ефективності їх використання. Але все ж таки, сам факт зростаючої динамічності цього процесу дає підстави для обережного оптимізму.

Ринково орієнтовані кооперативи в очах суспільства продовжують переважно асоціюватися з дрібним (а значить і другорядним) бізнесом. На жаль, практика перших українських кооперативів не надала емпіричних аргументів, щоб розвіяти цей міф. Кооперативи не перетворилися у потужні структури агробізнесу, їх роль в економіці країни оцінується як незначна, а початкова ейфорія кооперативного буму змінилася настоороженням та навіть іноді скептичним ставленням самих потенційних кооператорів. Отже, виникає проблема наукового обґрунтування подальших векторів формування кооперативного руху в аграрному секторі України.

Аналіз останніх досліджень і постановка завдання

Відродження наукового інтересу вітчизняних науковців до досліджень кооперативів ринкового типу фактично відбулося лише після проголошення державної незалежності України. Безумовно, що теоретичний базис досліджень склали наукові праці класиків кооперативної думки, що працювали на етнічній території України. Серед них варто згадати М. Туган-Барановського [11], Б. Мартоса [6], О. Чаянова [13], І. Ємельянова [14], І. Витановича [1] та ін. Їх фундаментальний внесок у скарбницю кооперативної думки широко визнаний і належним чином оцінений науковцями та кооператорами-практиками у світі. На сучасному етапі найбільш відомі результати досліджень В. Гончаренка [2, 3], Ф. Горбоноса [4], В. Жука, Л. Молдаван [7], А. Пантелеймоненка [8, 9], Ю. Ушкаренко [12], а також молодих дослідників І. Абрамової, О. Булуя, В. Єфанова, О. Макушок, Н. Чернікової, Т. Шаповал, Т. Швець, А. Яцкової та ін. Еволюційно розвиваючись, вітчизняна школа кооперативної думки приділяє все більш уваги певним теоретичним питанням з належною деталізацією, а також практичним аспектам втілення кооперативної ідеї. Проте, час від часу варто подивитися на те, як в цілому відбувається формування кооперативного руху на селі, і дати оцінку правового поля зазначеного процесу.

Об'єкт та методика дослідження

Мета даної статті – обґрунтувати, що ж заважає кооперативній ідеї розкрити свій потенціал в Україні, країні з багатим історичним досвідом розвитку кооперації та іншими необхідними політичними, економічними й соціальними умовами поширення кооперативних організацій. *Об'єкт дослідження* – організаційно-правовий аспект процесу розвитку сільсько-господарської кооперації в період докорінних ринкових трансформацій аграрного сектора України. Результати, висвітлені в даній публікації, отримані у результаті багаторічних теоретичних досліджень автора, його особистої участі в розробці та прийнятті законодавчих й інших нормативних документів, вивченні зарубіжного досвіду кооперації, а головне – практичної роботи зі створення і підтримки життєдіяльності кооперативних структур. Фундаментальним методологічним принципом цього дослідження є орієнтація на радикальні економічні зміни в транзитивному сільському господарстві, що базуються на кооперативній ідеї. Зокрема, кооперативи розглядаються як іманентна складова ринкової економічної системи і демократичного суспільства. Емпіричні підтвердження отримані автором завдяки використанню статистичних даних, експертної оцінки, абстрактних моделей та монографічних спостережень із застосуванням елементів правового аналізу.

Результати дослідження

Розвиток сільськогосподарської кооперації не може розглядатися поза контекстом глибинних трансформацій, що відбуваються в аграрному секторі. З одного боку, сприятливою передумовою можна вважати наявність так званої «критичної маси» незалежних сільськогосподарських товаровиробників, потенційно здатних розраховувати на отримання синергетичного ефекту групової взаємодії. За існуючими оцінками, в країні нараховується близько 15 тис. діючих сільськогосподарських підприємств, 43 тис. фермерів (фактично працює близько 60%), а також майже 4,7 млн особистих селянських господарств. До кооперативних дій аграріїв підштовхує необхідність протистоянь неконтрольованій експансії посередницького (спекулятивного) бізнесу, а також зростаюча агресивність конкуренції з боку агрохолдингів.

Подальшим суттєвим досягненням розвитку кооперації у сільському господарстві необхідно визнати поступове залучення в кооперативному русі сільських громад, яких в Україні нараховується близько 26 тис. Це важливий соціальний інститут сільського життя, що впливає на нього. Під тиском обставин, пов'язаних з визначеними деструктивними процесами в аграрному секторі, складною демографічною ситуацією та соціальною індіферентністю сільського населення, кооперативи при сільських громадах являють собою обнадійливий інструмент відродження повноцінного функціонування не лише

аграрного виробництва сімейного типу, але і забезпечення сільського розвитку в цілому.

Завершальним елементом характеристики передумов і соціального середовища розвитку сільськогосподарської кооперації необхідно визнати нові комунікаційні можливості сільського соціуму. Сюди відносяться зростаючі потоки закордонних поїздок сільської молоді, сучасні засоби і технології масової інформації, відкритий доступ до ознайомлення із зарубіжним досвідом. Курс сільськогосподарської кооперації викладається в українських університетах, держава фінансує роботу дорадчих служб, в т. ч. з розвитку кооперації, до вивчення кооперації підключаються все нові й нові науково-дослідницькі проекти.

Відомо, що мотивація вступу в кооперативи пов'язана з отриманням вигод групової взаємодії. На практиці створення кооперативів найчастіше відбувається у формі проявів професійної солідарності товаровиробників, їх знайомства з позитивним досвідом своїх колег (у т. ч. зарубіжних) і не без певного зовнішнього впливу (наприклад, представників органів державної виконавчої влади і місцевого самоврядування, наукових консультантів, експертів міжнародних проектів технічної допомоги та ін.). Часом товаровиробники розпочинають групові дії зі створення свого кооперативного підприємства, навіть не маючи чітко обґрунтованих ідей, елементарного плану дій, необхідних ресурсів і практичних навиків управління таким бізнесом. Вони інтуїтивно відчують, що їх кооперація – це благо, але яким чином реалізувати свою ініціативу вони чітко не уявляють. Фактично, у країні відсутня служба консультативного супроводження кооперативних ініціатив сільськогосподарських товаровиробників.

Крах утриманської психології, орієнтованої на міфічну донорську допомогу або безоплатну фінансову допомогу держави, зазвичай, призводить до стримування, а згодом – до помітного охолодження первинних поривів засновників кооперативу. Цим можна пояснити, чому така величезна кількість кооперативів в Україні залишається всього лише зареєстрованими, інші ледь животіють, а треті – працюють зі значним порушенням фундаментальних принципів кооперації або навіть пристосувалися до тіньового бізнесу. Не є секретом, що багато кооперативів створювалися під міжнародні донорські програми і припинили своє існування відразу ж після закінчення цих програм. Можливість отримання державних грантів на розвиток кооперативів, як правило, призводить до цілої хвилі створення підприємницьких квазікооперативних структур, що *de-jure* називають себе кооперативами, а *de-facto* нічого спільного з ними не мають.

Формально членство у кооперативах для сільськогосподарських товаровиробників є добровільним і відкритим незалежно від їх юридичного статусу, розмірів їхніх господарств та рівня ділової активності. Однак,

кооперативи цілеспрямовано не дбають про зміцнення своєї членської організації, не відчуваючи переваг розширення свого бізнесу. Часто членами кооперативу є 5–10 чол., з яких лише кілька можна назвати активно діючими. Для кооперативів при сільських громадах це може бути декілька десятків людей, і лише в окремих випадках – кілька сотень чоловік (за умови часткового зовнішнього фінансування, як правило, за рахунок зарубіжних проектів технічної допомоги або грантів міжнародних благодійних фондів).

У деяких кооперативах до складу членів кооперативу під виглядом так званих асоційованих членів (закон це дозволяє) проникають юридичні та фізичні особи, які не працюють безпосередньо у сфері сільськогосподарського виробництва, але якимсь чином з ним пов'язані. Наприклад, переробні підприємства, торгові посередницькі структури, інформаційно-консультивні установи тощо. З цього випливає, що серед вітчизняних кооператорів немає чіткого уявлення про природу інституту асоційованого членства, що в кінцевому підсумку ще більше посилює організаційні проблеми кооперативної діяльності.

Фінансова підтримка свого підприємства – найважливіша кваліфікаційна умова членства у кооперативі. Фінансування роботи сільськогосподарських кооперативів в Україні переважно відбувається за рахунок оплати послуг, одержуваних членами кооперативів, членських внесків, частини нерозподілених доходів, в рідкісних випадках – коштів державного або місцевого бюджетів, а також коштів, зароблених на обслуговуванні осіб, які не є членами кооперативу. Активи деяких кооперативів поповнилися в результаті приватизації майна колишніх колективних сільськогосподарських підприємств.

Однак враховуючи, що кооперація призначена для взаємодопомоги товаровиробників з невисокими, а точніше, низькими і вкрай низькими доходами, фінансування кооперативної діяльності стало критичним моментом забезпечення виживання сільськогосподарських кооперативів. Становище ускладнюється також тим, що кредити комерційних банків кооперативам недоступні, а державний фонд розвитку кооперативів (на зразок Державного фонду підтримки фермерів) взагалі відсутній. В Україні не знайшла належного розуміння думка, що кооперація, в силу специфіки своєї економічної природи, не визнає зовнішніх інвесторів, не може вдаватися до високоризикованих фінансових операцій, впадати у фінансову залежність від окремих осіб та інститутів, а отже, цілком залежить від фінансової допомоги держави.

Не виправдали сподівання надії на співпрацю сільськогосподарської та кредитної кооперації. Народжена у Німеччині ще у XIX ст. і поширена у багатьох країнах світу Райффайзенська модель сільських кооперативів, що базується на взаємодоповнюючому поєднанні сільськогосподарської та кредитної кооперації, також не прижилася серед вітчизняних аграріїв. Ідея створення кооперативного банку в Україні з участю як фізичних, так і юридичних осіб, поки що залишається поза увагою учасників законотворчого процесу.

Відсутність фінансової стабільності в країні, періодичні спалахи інфляції і загрозна розбалансованість банківської системи – фактори, що стримують капіталізацію сільськогосподарських кооперативів, а також виключають виникнення і маневреність вільних фінансових ресурсів в кооперативному секторі. Кооперативи практично позбавлені можливості розширення й диверсифікації свого бізнесу. Підвищення фінансових ризиків і ступеня невизначеності щодо фінансової стабілізації пояснює крайню обережність фінансової діяльності товаровиробників та відсутність належної взаємної довіри.

Сільськогосподарським кооперативам надано право самостійно вибирати для себе систему сплати податків з-поміж трьох основних альтернативних варіантів. Перша альтернатива – кооператив може бути як звичайна бізнес-корпорація платником податку на прибуток, при цьому також здійснювати ряд обов'язкових платежів, передбачених чинним законодавством. У цьому випадку він жодним чином не ідентифікує свою унікальну економічну природу, специфічні цілі, а також особливості господарського механізму і розподілу отриманих результатів. Друга альтернатива – кооператив вибирає так званий єдиний податок, який передбачений для підприємств малого бізнесу та приватних підприємців. У цьому випадку він теж прирівнює себе до прибуткової структури, підкреслюючи відсутність амбіцій істотного зростання обсягів ділових операцій або іншої нагоди розширення бізнесу. І, нарешті, третя альтернатива – отримання статусу неприбуткової організації, тобто орієнтованої не на отримання прибутку, а на якісне обслуговування своїх клієнтів-власників. Така можливість не завжди може бути реалізована в Україні через випадки частого нерозуміння сутності обслуговуючої кооперації з боку податкових органів. Також недосконалість правового поля, що регулює функціонування неприбуткових організацій, не дозволяє повною мірою запровадити модель кооперативів, поширену в країнах з розвинутою ринковою економічною системою.

Висновки

Зазначене вище надає підстави для певних узагальнень, які можна розділити на дві основні групи – правові та організаційні. Щодо правових аспектів розвитку кооперативів в аграрному секторі національної економіки доцільним вважаються такі *зміни правового поля*:

1. Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» не є досконалим з огляду на те, що одночасно задіяний у правовому забезпеченні двох різних за своєю економічною суттю і соціальною місією типів підприємств. Доцільним вбачається зупинення дії Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» й натомість прийняття двох окремих законодавчих актів – Закон України «Про сільськогосподарську обслуговуючу кооперацію» та Закон України «Про сільськогосподарську виробничу кооперацію» (точніше – Закон України «Про сільськогосподарські виробничі товариства»).

2. Юридичні права неприбуткових організацій в Україні (включаючи неприбуткові сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи) у частині розподілу їх доходів і оподаткування мають суттєві відмінності від аналогічного правового регулювання в країнах з розвинутою ринковою економікою. У перспективі варто прийняти Закон України «Про неприбуткові організації в Україні», а також внести зміни до чинного податкового законодавства України, що дозволять неприбутковим організаціям не сплачувати податки на їх доходи за таких умов: 1) ці доходи не повинні розподілятися на вкладений капітал; 2) ці доходи не повинні розподілятися у вигляді нагороди за працю або інші заслуги перед кооперативом; 3) ці доходи повинні мати цільове використання щодо мети створення кооперативу. Таке правове регулювання неприбуткових організацій є поширеною практикою розвинутих країн.

3. Наразі функціонування підприємств такого типу як сільськогосподарський обслуговуючий кооператив, не знайшло належного відображення у Господарському кодексі України. В цьому контексті нагальним є внесення змін до Господарського кодексу України у частині визнання неприбутковості сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в якості законодавчо закріпленого правового статусу цих організацій. Оскільки розвиток кооперації передбачає реалізацію її соціальної місії, необхідно забезпечити релевантність законодавчих і підзаконних актів, що спонукало б потенційних кооператорів до співпраці для ефективного виконання своїх економічних функцій, вслякщо їх заохочувало у створенні кооперативних структур та приєднанні до них.

4. Регулярна фінансова підтримка розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів за рахунок коштів державного бюджету України не має належного правового формату. Враховуючи унікальну соціально-економічну роль обслуговуючої кооперації, доцільно розробити і прийняти Закон України «Про державний фонд підтримки розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації», де передбачити його мету і завдання, порядок створення, функціонування, а також щорічного фінансування за рахунок коштів державного бюджету.

Необхідна на даний момент організаційна підтримка розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів вимагає відносно незначних фінансових коштів, проте її здійснення є не менш проблемним, оскільки головним чином пов'язане із сприйняттям суспільством ролі та місця кооперації у ринковій економічній системі й демократичному суспільстві, визнанні кооперації як найбільш надійного і, водночас, найбільш дешевого засобу підтримки вітчизняного сільськогосподарського товаровиробника, інструментом захисту, передусім, сімейно-трудоного укладу сільського життя. Отже, для підтримки розвитку кооперації нагальним уявляється здійснення таких *організаційних заходів*:

5. З огляду на те, що стратегічна роль сільськогосподарської обслуговуючої кооперації ще недостатньо визнана у суспільстві, розробити національну концепцію використання кооперативної ідеї у розвитку аграрного сектора економіки і підпорядкувати їй як ідеологічній домінанті такі ключові напрями, як формування інфраструктури аграрного ринку (включаючи можливість створення на кооперативних засадах переробних підприємств, оптових ринків, аукціонів, агроторгових домів, фінансово-кредитних установ, інформаційно-консультативної мережі тощо), забезпечення доступу вітчизняних товаровиробників до зовнішніх ринків, зниження надзвичайно високих трансакційних витрат в агробізнесі та боротьбі із сільською бідністю.

6. Оскільки кооперативну ідею дискредитує розповсюдження псевдо- і квазікооперативних організацій, доцільним вважається створення державного реєстру сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів й посилення громадського контролю за дотриманням ключових кооперативних принципів у діяльності відповідних структур (на основі постійно діючого моніторингу), особливо з боку національної представницької організації обслуговуючих кооперативів.

7. Очевидними є нерозуміння і недооцінка суті й переваг кооперативної моделі агробізнесу потенційними кооператорами. Щоб подолати негативний вплив цього гальмуючого чинника, слід започаткувати (а в деяких областях – відродити) регіональні центри кооперативного розвитку для освіти потенційних кооператорів і надання консультативної допомоги представникам кооперативів, що створюються (у взаємодії з дорадчими службами, які фінансуються державою). Для систематичного відбору та всебічної підготовки кооперативних лідерів, вишколу висококваліфікованих експертів із розвитку сільськогосподарської кооперації слід на національному рівні створити школу кооперативних лідерів для дистанційного та сезонного навчання представників кооперативів (за організаційного та фінансового сприяння профільного міністерства), а також переглянути та оновити курс сільськогосподарської кооперації в аграрних університетах, інших навчальних закладах. Забезпечити освіту та стажування за кордоном вітчизняних експертів із кооперативного розвитку найвищого рівня кваліфікації, особливо молодих фахівців.

8. Національна представницька організація сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів наразі є недостатньо впливовою і малоефективною у своїй роботі. Для підвищення авторитету та ефективності її роботи необхідно дотримання таких умов: 1) уряду слід рекомендувати визнати її як найвищу представницьку організацію сільських кооператорів; 2) Міністерству аграрної політики і продовольства України варто надати їй рівні права з Асоціацією фермерів і приватних землевласників України, Союзом сільськогосподарських підприємств та Українською аграрною конфедерацією; 3) національна кооперативна організація має представляти сільських кооператорів України в

Європейському об'єднанні сільськогосподарських кооперативів (СОРА-COGECA).

Посилення ролі і зростання значення сільськогосподарської обслуговуючої кооперації повинні розглядатися у контексті інтеграції аграрного сектора національної економіки у світовий економічний простір, особливо з позицій набуття Україною членства у Світовій організації торгівлі та євроінтеграційної перспективи. Кооперативи здатні відкрити доступ до цивілізованих ринкових відносин усім бажаючим сільськогосподарським товаровиробникам незалежно від їх організаційно-правового статусу, масштабів господарювання, обсягів виробництва продукції. Саме завдяки обслуговуючим кооперативам та за їх допомогою аграрний сектор може забезпечити свою присутність й зміцнити конкурентні позиції як на внутрішньому, так і міжнародних ринках продовольства та сільськогосподарської сировини.

Перспективи подальших досліджень

Дослідження розвитку кооперативного руху в Україні варто зосередити на таких основних напрямках: ролі сільськогосподарської кооперації в євроінтеграційних процесах та адаптації до вимог СОТ, обґрунтуванні галузевих та регіональних моделей кооперативних структур, кооперації серед кооперативів (формування кооперативів другого порядку), досягненні та виміру синергетичного ефекту кооперативної взаємодії, ролі кооперації у зниженні трансакційних витрат в агробізнесі, формуванні складових та елементів інфраструктури аграрного ринку на кооперативних засадах, коеволюції та компліментарності різних гілок кооперації (передусім, сільськогосподарської, кредитної й споживчої), формуванні соціального капіталу кооперативних організацій, місії кооперації у розвитку сільських громад та формуванні громадянського суспільства.

Література

-
1. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – New York: TUK, 1964. – 624 с.
 2. Гончаренко В.В. Кредитні спілки як фінансові кооперативи: міжнародний досвід та українська практика / В.В. Гончаренко. – К.: Наукова думка, 1997. – 240 с.
 3. Гончаренко В.В. Кредитна кооперація. Форми економічної самопомогли сільського і міського населення у світі та Україні (теорія, методологія, практика) / В.В. Гончаренко. – К.: Глобус, 1998. – 256 с.
 4. Горбонос Ф.В. Кооперація: методологічні та методичні основи / Ф.В. Горбонос. – Львів: Львівський державний аграрний університет, 2003. – 264 с.
 5. Зіновчук В.В. Економічна природа псевдокооперативів та небезпека їх поширення в аграрному секторі України / В.В. Зіновчук // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. – 2010. – № 3 (42). – С. 23–28.

6. Мартос Б. Теорія кооперації / Б. Мартос // Українська економічна думка. – К.: Знання, 1998. – С.355–364.

7. Молдаван Л.В. Основні закономірності розвитку обслуговуючих кооперативів в Україні / Л.В. Молдаван // Вісник Полтавського державного сільськогосподарського інституту. – 2001. – №№ 5–6. – С. 16–17.

8. Пантелеймоненко А.О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти. Монографія / А.О. Пантелеймоненко. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006. – 227 с.

9. Пантелеймоненко А.О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика. Монографія / А.О. Пантелеймоненко. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008. – 347 с.

10. Про сільськогосподарську кооперацію. Закон України № 469/97 – ВР від 17. 07. 1997 р. (із змінами). [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://zacon.rada.gov.ua>.

11. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации / М.И. Туган-Барановский. – М.: Экономика, 1989. – 496 с.

12. Ушкаренко Ю.В. Формування економічних взаємовідносин в обслуговуючих кооперативах / Ю.В. Ушкаренко // Таврійський науковий вісник. – Вип. 37. – 2005. – С. 279–283.

13. Чаянов В.А. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации / В.А. Чаянов. – М.: Наука, 1991. – 455 с.

14. Emelianoff, Ivan V. 1948 (Reprinted 1995). Economic Theory of Cooperation: Economic Structure of Cooperative Organizations. Davis, CA: University of California.
